

VIDURIO IR RYTŲ EUROPOS KAIMAS ES KONTEKSTE

Pascal Chevalier

Paul Valéry universitetas, ART-Dev-UMR 5281 mokslinė laboratorija, Route de Mende, 34199 Montpellier Cedex5

El. paštas :pascal.chevalier@univ-montp3.fr

Jurgita Mačiulytė, Regina Prapiestienė

Vilniaus universitetas, Gamtos mokslų fakultetas, M.K.Čiurlionio 21/27, LT-03101 Vilnius

El. paštas:jurgitamaciulyte@hotmail.com, regina.prapiestiene@gf.vu.lt

---

Chevalier P., Mačiulytė J., Prapiestienė R. THE CAMPAIGN TO CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE EU CONTEXT *Annales Geographicae* 43–44, 2010–2011.

Abstract. Problems related to “trajectories of evolution” lie at the center of the analysis of economic transformations in the Central and Eastern Europe since the early 1990s. Given the major political breakthrough represented by 1989 and membership in the EU in 2004 (or 2006), rural society in Central and Eastern Europe has responded in a variety of ways to the new requirements made by the marketplace and by EU directives in economic matters. Deep social and cultural changes, partly legitimated by national or EU projects and policies, have modified how Central and Eastern Europe rural areas are used (residence, leisure activities or tourism depending on the place) and how society views these areas. This diversification of economic activities in the countryside has not affected all places in like manner. Some have switched to being residential or touristic zones, while others have retained (or even reinforced) farming or industrial activities. These changes in economic activities and their distribution in rural areas are analyzed in terms of a global/local dialectics at the scale of the whole country. How do rural activities and territorial dynamics fit together in quite differentiated geographical settings?

References 13, Tabs 2, Figs. 2. In Lithuanian, summary in English.

Keywords: Central and Eastern Europe, rural areas, differentiated geographical, diversification of economic activities, agriculture

Received 15 May 2011, accepted 9 September 2011.

Įvadas

XX amžiuje Vidurio ir Rytų Europos kaimas patyrė dideles transformacijas. Po ilgo kolektyvinio periodo ir poros dešimtečių dekokolektivizacijos nuo šiol jis yra sudėtinė Europos Sąjungos dalis, kurios vystymuisi daro įtaką Bendroji žemės ūkio ir kaimo politika. Vietinės savivaldos įteisinimas (išskyrus Lietuvą, kuri nepripažino savivaldos žemiausiame teritoriniame lygmenyje) ir ES taikoma kaimo plėtros politika skatino ekonominės veiklos diversifikaciją ir kaimo vystymąsi daugiafunkcionalumo link. Galima būtų manyti, kad iki stojimo vykdytos agrarinės reformos ir integracija į ES panaikino struktūrinius ir funkcinius žemės ūkio ir kaimo skirtumus tarp naujųjų ir senųjų ES narių. Iš tikrųjų situacija yra žymiai sudėtingesnė. Kaimiškų teritorijų rekonpozicija vyksta labai neviedonai priklausomai nuo šalies ir regiono. Jei vienos teritorijos sparčiai artėja prie Vakarų Europos kaimo modelio, pasižyminčio aukštu žemės ūkio produktyvumu, kaimo daugiafunkcionalumu ir vietinių subjektų aktyviu dalyvavimu lokaliname vystymesi, kitos teritorijos pergyvena ekonominę, demografinę ir socialinę krizę, kuriai įtakos turėjo struktūrinis palikimas.

Straipsnyje siekiama išanalizuoti Vidurio ir Rytų Europos kaimo įvairovę ir vystymosi tendencijas ES kontekste. Kyla klausimas, ar praeityje vykdytos funkcinės ir struktūrinės reformos bei dabartinė kaimo politika skatina vystymąsi link europinio žemės ūkio modelio? Ar, priešingai, Vidurio ir Rytų Europos kaimas, kurio polimorfiskumas didėja, yra išskirtinis išsiplėtusioje ES kaimiškoje erdvėje?

Nuo 1989 m. vykstantys žemės ūkio ir kaimo transformacijos procesai buvo socialinių mokslų atstovų tyrimų objektas. Skirtingai nei politologai, ekonomistai ir sociologai, geografs išskirtinį dėmesį skyrė teritorinei proceso sklaidai ir tos sklaidos priežastingumui. Nuo agrarinių reformų pradžios Montpellier III universiteto bei Liono aukštosios kalbų ir humanitarinių mokslų mokyklos (École Normale Supérieure des Lettres et Sciences Humaines) mokslininkai dirbo šioje srityje. Jei 10 dešimtmečio pradžioje mokslininkai koncentravosi į dekokolektyvizacijos procesą ir jo teritorinius ypatumus (Maurel, 1994, Rey, 1996, Lacquement, 1996, Mačiulytė, 2001), pereinamajame laikotarpyje buvo vykdomi kaimiškų teritorijų socioekonominės diferenciacijos ir rekonpozicijos tyrimai¹ (Maurel, Lacquement, 2007). Šiuo metu domimasi lokalinių teritorijų valdymo ir plėtros būdais europianizacijos kontekste. Straipsnyje remiamasi minėtų mokslinių programų, kuriose dalyvavo straipsnio autoriai, rezultatais. Be statistinės ir kartografinės naujausių duomenų analizės straipsnyje naudojami empirinės analizės rezultatai. Jau kelis dešimtmečius reguliariai atliekami tyrimai regioniniuose ir lokaliniuose teritoriniuose tyrimų etalonuose, kuriuose, priklausomai nuo tyrimų objekto, yra pravedamos socialinių ekonominių subjektų apklausa ir giluminiai interviu.

1. Žemės ūkis tarp krizės ir adaptacijos

Pasikeitus politinei ir ekonominei sistemai Vidurio ir Rytų Europos šalių žemės ūkiai patiria didelį gamybos nuosmukį. Pirmieji ekonominiai ir finansiniai sunkumai, kuriuos patyrė žemės ūkio įmonės, sietini su funkcinėmis reformomis, kurias nuo 1990-91 pradėjo vykdyti naujai išrinktos Vidurio ir Rytų Europos vyriausybės. Valstybei atsisakius administracinio resursų ir gamybos priemonių paskirstymo, gamybos kontrolės, sumažinus žemės ūkiui skirtas subsidijas ir kreditus bei liberalizavus kainas, žemės ūkio produkcijos gamintojai atsideria naujoje ekonominėje aplinkoje, kurios taisyklės jiems mažai žinomos. Taip pat dėl susidariusios „kainų žirklių“ situacijos, kai gamybos priemonių kainos kilo greičiau negu žemės ūkio produktų kainos, daugelis žemės ūkio įmonių dirbo nuostolingai. Tuo pat metu sumažėjo maisto produktų poreikis vidaus rinkoje dėl kritusios gyventojų perkamosios galios (Vidurio Europoje gyventojų perkamoji galia nukrito nuo 10 iki 20 procentų). Taip pat Vidurio ir Rytų Europos valstybės patyrė didelių sunkumų, eksportuodamos savo žemės ūkio produkciją į ankstesnes rinkas (dėl nukritusių naftos kainų ir šalies ekonominės suirutės Rusijos rinka tapo nemoki, prarandama Rytų Vokietijos rinka). Žemės ūkio įmonės iki minimumo sumažino trąšų ir fitosanitarinių priemonių naudojimą, dalį žemės paliko dirvonuoti, sustabdė investicijas į gamybą, atsisakė nerentabilios ir brangios produkcijos gamybos, sumažino gyvulių bandas, kad atsilaikytų tokioje nepalanakioje ekonominėje aplinkoje. Tai pat kai kuriose šalyse (Lietuvoje, Vengrijoje) privatizuojant turta, dalis įmonių buvo dirbtinai suskaidytos į smulkius gamybinius vienetus, sukuriant nemažai ekonomiškai negyvybingų įmonių, kurios per trumpą laiką buvo likviduotos. Visi minėti faktoriai sukėlė žymų žemės ūkio produkcijos nuosmukį visose Vidurio ir Rytų Europos šalyse.

1.1. Užimtumo žemės ūkyje problema

Žemės ūkio sukuriama BVP dalis visose Vidurio ir Rytų Europos šalyse mažėja, tačiau dirbančiųjų dalis pirminiame sektoriuje išlieka didelė. Nors vykdytos agrarinės reformos skatino dirbančiųjų žemės ūkyje skaičiaus mažėjimą, 2007 m. vidutiniškai dar 10,7 procentai aktyvių gyventojų dirbo žemės ūkyje (ir daugiau nei 50 procentų kaimo gyventojų). Nežiūrint to, kad per paskutinius dešimt metų Vidurio ir Rytų Europoje žemdirbių skaičius sumažėjo daugiau nei 2 milijonais, jų dalis išlieka net tris kartus didesnė nei daugelyje Vakarų Europos valstybių (Bazin, 2007).

¹ Tarptautinė programa (2003 – 2007) *Kaimiškų teritorijų diferenciacija ir rekonpozicija*, projekto vadovai: Marie-Claude Maurel (CEFRES) ir Guillaume Lacquement (Perpignan universitetas). Tarptautinė mokslinė programa (2009 – 2011) « Vietinė veikla ir teritorinis vystymas Vidurio Europoje » (ALDETEC). Projekto vadovai: Marie-Claude Maurel (CEFRES) ir Pascal Chevalier (Montpellier III universitetas)

1 lentelė. Dirbančiųjų žemės ūkyje 2007 m. ir žemės ūkio sukurto BVP 2003 -2007 dalys
Table 1. Share of agricultural employment in 2007 and share of agriculture in GDP 2003-2007

	Dirbančių žemės ūkyje dalis (%) nuo visų dirbančiųjų 2007 / Share of agriculture in the labor force employed (%)	Žemės ūkio dalis BVP (%) 2003 metais / Share of agriculture in GDP (%) in 2003	Žemės ūkio dalis BVP (%) 2007 metais / Share of agriculture in GDP (%) in 2007
Bulgarija /Bulgaria	7,5	8,2	4,2
Čekija / Czech Republic	3,6	1,4	0,9
Estija / Estonia	4,7	2,2	1,8
Latvija / Latvia	9,9	2,6	1,6
Lietuva / Lithuania	10,4	2,9	2,7
Lenkija / Polan	14,7	3,1	2,6
Rumunija / Romania	29,5	12,2	5,1
Slovakija / Slovakia	4,2	2,0	1,0
Vengrija / Hungary	4,6	3,1	2,4
ES – 15 / UE - 15	3,5	1,6	1,2
ES – 27 / UE - 27	5,6	-	1,3

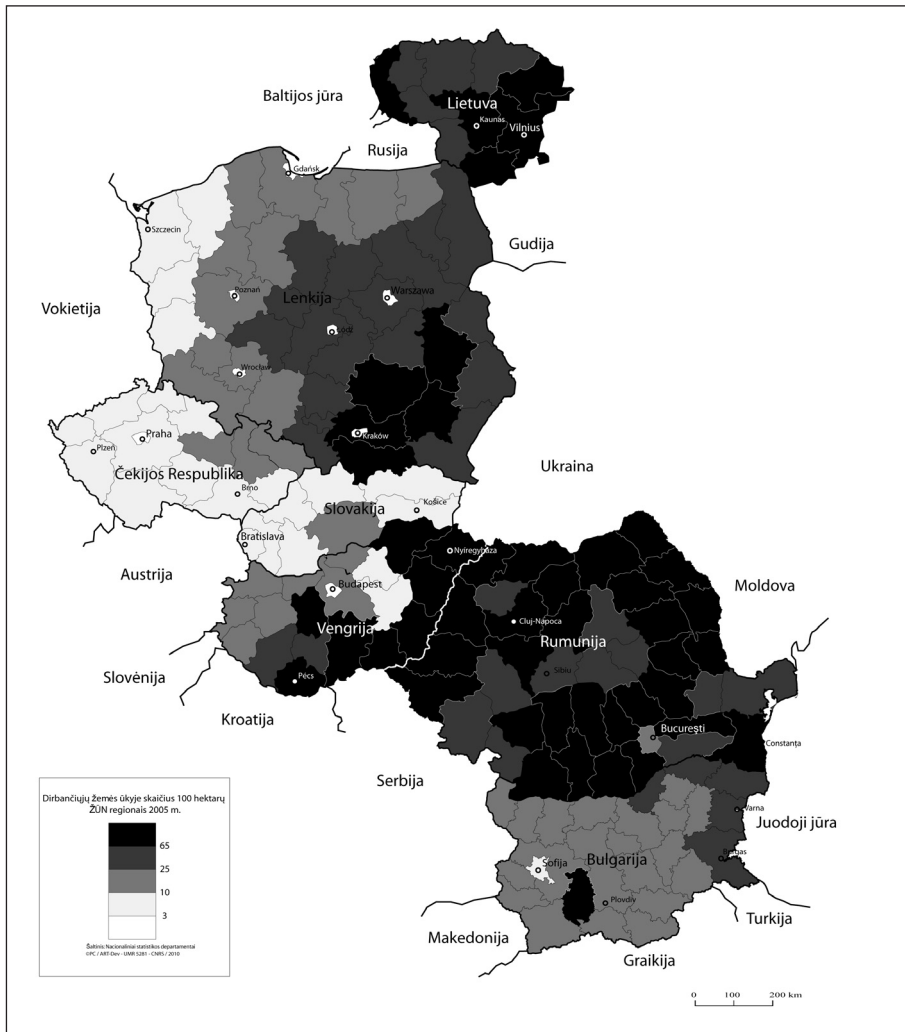
*Kartu su dirbančiaisiais miškininkystėje, žuvininkystėje ir medžioklės ūkyje.
 Šaltinis: Eurostat, FAO (2009)

Vis dėlto tarp valstybių yra skirtumų. Lenkijoje, Lietuvoje ir ypač Rumunijoje, kur dirbančiųjų žemės ūkyje dalis 2007 m. sudarė 29,5 procentus nuo visų dirbančiųjų arba tris ketvirtadalius nuo visų žemės ūkio dirbančiųjų ES naujose narėse, žemės ūkis išlieka ekonomiškai, socialiai ir politiškai labai jautrus sektorius. Rytinėse Karpatų prieškalnėse ir Mozūrijos dalyje dirbančiųjų žemės ūkyje skaičius didėjo pastaruosius dešimt metų. Vengrijos Borsodo plynaukštėje, Mažojoje Lenkijoje žlugus pramonei kaimiškose vietovėse žemės ūkis tapo vieninteliu pragyvenimo šaltiniu daugeliui kaimo šeimų. O Čekijoje ir Slovakijoje, kur užimtų žemės ūkyje dalis progresyviai mažėjo dėl žemės ūkio pokolektyvinės restruktūralizacijos, šiuo metu dirbančių žemės ūkyje dalis yra artima ES-15 valstybių vidurkiui. Vidurio Moravijos ir Bohemijos žemumų grūdinių kultūrų arealuose ir iš dalies Bohemijos prieškalnių gyvulininkystės areale formavosi produktyvus žemės ūkis, kuris kartu su kaimyninių miestų sparčia ekonomine plėtra „atlaisvino“ didelę dalį buvusių žemės ūkio dirbančiųjų iš minėto sektoriaus (Maurel, Lacquement, 2007).

1.2. Agrarinių struktūrų įvairovė pokolektyvinėje kaimo erdvėje

Istorinis tarpukario ir sovietinių metų palikimas, pasirinkti žemės ir žemės ūkio įmonių privatizacijos būdai, politinių jėgų kaita dekoloktyvizacijos proceso metu lėmė didelę agrarinių struktūrų įvairovę. Šeimyniniai ūkiai, kurie yra Vakarų Europos žemės ūkio pagrindas, netapo vyraujančia gamybos forma visoje Vidurio ir Rytų Europoje, kurioje susiformavo agrarinis dualizmas. Tai yra susikūrė stambios agrarinės struktūros, naudojančios samdomą darbą, ir smulkūs šeimyniniai ūkiai. Atskirų agrarinių struktūrų tarpusavio santykis skiriasi atskirose šalyse ir pačių šalių viduje. Jei Lenkijoje, Lietuvoje ir Rumunijoje dominuoja šeimyniniai ūkiai (2007 metais vidutinis ūkio žemės ūkio naudmenų (ŽŪN) plotas Lenkijoje buvo 6,5 ha, Lietuvoje – 11,5 ha, Rumunijoje – 3,5 ha), tai Čekijoje ir Slovakijoje (Čekijoje vidutinis ūkio ŽŪN plotas – 89,3 ha, Slovakijoje – 28,1 ha, Estijoje – 38,9 ha) išliko stambios žemės ūkio įmonės, turinčios įvairų juridinį statusą. Vengrijoje susiformavo pusiausvyra tarp dviejų agrarinių struktūrų (vidutinis ūkio ŽŪN plotas – 6,8 ha).

Žemės restitucija buvusiems savininkams ir pagalbinių sklypų suteikimas kaimo šeimoms, neturinčioms teisės į restituciją arba nenorinčioms dirbti didesnio žemės ploto, buvo

1 pav. Žemės ūkio dirbantieji Vidurio ir Rytų Europoje
Fig. 1 Agricultural assets in Centrale and Eastern Europe

žemės dekoncentracijos proceso Vidurio ir Rytų Europos kaime priežastis. Šiuo metu Slovakijoje, Vengrijoje ir Bulgarijoje smulkūs ūkiai (iki 5 hektarų žemės) sudaro didžiąją dalį bendro ūkių skaičiaus. Tačiau Lenkijoje, Lietuvoje ir ypač Rumunijoje smulkūs ūkiai dirba didžiąją žemės ūkio naudmenų (ŽŪN) dalį. Nuo dekolektyvizacijos proceso pradžios smulkus ūkis, nors ir būdamas ekonomiškai negyvybingas bei neprofesionalus, vaidina didelį socialinį vaidmenį labiausiai nuskurdusioms kaimo šeimoms. Bendras smulkių ūkių skaičius Vidurio ir Rytų Europoje mažėja, tačiau lėtai ir nevienodu greičiu priklausomai nuo šalies ar regiono. Nuo 2003 iki 2007 metų smulkių ūkių skaičius vidutiniškai sumažėjo tik 9 procentais. Smulkus ūkis ypač „gyvybingas“ Lenkijoje ir Rumunijoje, kur jis laikomas socialiniais ar spekuliaciniais tikslais, prasilenkiančiais su žemės naudojimo gamybine logika.

Priešingai, didesni nei 50 hektarų ūkiai užima vidutiniškai 47 procentus nuo visų ŽŪN Vidurio ir Rytų Europoje, tačiau sudaro tik 1 procentą visų ūkių. Stambūs ūkiai užima didelę dalį ŽŪN Čekijoje ir Slovakijoje, kur teisinė bazė buvo palanki jų išlikimui po 1990 m. Kai kurie iš šių ūkių dirba labai didelius žemės plotus. Jei ES senosiose narėse labai retas atvejis, kad ūkis turėtų daugiau nei 1 000 hektarų žemės, tokių ūkių yra nemažai Čekijoje, Slovakijoje, Vengrijoje ir Bulgarijoje. 2007 m. jų skaičius išaugo net 30 procentų lyginant su

2 lentelė. Ūkių pasiskirstymas pagal dydį 2007 metais
 Table 2. Share of farms by size in 2007

	Mažų ūkių (< 5 ha) dalis nuo visų ūkių skaičiaus (%) / Share of small farms (< 5 ha) in total holdings (%)	Mažų ūkių (< 5 ha) ŽŪN dalis (%) / Share of small farms (< 5 ha) in farm lands (%)	Vidutinių ūkių (5 – 50 ha) dalis nuo visų ūkių skaičiaus (%) / Share of medium-sized farms (5-50 ha) in total holdings (%)	Vidutinių ūkių (5 – 50 ha) ŽŪN dalis (%) / Share of medium-sized farms (5-50 ha) in farm lands (%)	Didelių ūkių (> 50 ha) dalis nuo visų ūkių skaičiaus (%) / Share of large farms (>50 ha) in total holdings (%)	Didelių ūkių (> 50 ha) ŽŪN dalis (%) / Share of large farms (>50 ha) in farm lands (%)
Bulgarija Bulgaria	95	10	3,9	8,1	1,3	81,9
Estija Estonia	36	2,4	52,8	20,6	11,1	77
Vengrija Hungary	89	6,8	8,6	18,5	1,9	74,7
Latvija Latvia	41	5,8	54,4	45,1	4,7	49,1
Lietuva Lithuania	61	14,4	36,5	39,7	3	45
Lenkija Poland	68	17,6	30,5	58,1	1	24,3
Čekija Czech Republic	50	0,8	33	6,5	16,7	92,7
Rumunija Romania	90	35,1	9,8	24,9	0,4	40
Slovakija Slovakia	87	2,7	8,6	4,4	4,2	92,9
ES – 15 ES - 15	55	4,4	34,6	27,3	10,9	68,3

Saltinis: Eurostat, FAO (2009)

2003 m. Tačiau rytinėje Lenkijos dalyje (Mazovijoje, Mozūrijoje ir Mažojoje Lenkijoje), Šiaurės rytų Vengrijos lygumų regione ir visoje Rumunijos teritorijoje ūkių stambėjimas vyksta lėtai dėl labai smulkios žemėvaldos, kuri stabdo žemių koncentraciją. Per minėtą laikotarpį šiose teritorijose stambių ūkių (didesnių nei 1000 hektarų) skaičius išaugo tik 2,5 procentais (Halamska, 2008).

Labai mažo dydžio agrarinių struktūrų ir stambių žemės ūkio įmonių (individualių arba bendriųjų) dominavimas Vidurio ir Rytų Europoje neturi užgožti „vidutinio“ šeimyninio ūkio, kurio vystymąsi skatina ES žemės ūkio ir kaimo politika, egzistavimo. Nors naujosios ES narėse ūkių nuo 5 iki 50 hektarų yra du kartus mažiau nei vakarinėje žemyno dalyje, jie šiuo metu dirba trečdalį ŽŪN Vidurio ir Rytų Europoje. Tačiau tik 27,5 procentai iš jų (be Bulgarijos ir Rumunijos) žemės ūkio statistikos yra vertinami kaip prekiniai. Tokių ūkių dalis svyruoja nuo 5 procentų Slovakijoje iki daugiau nei 50 procentų Čekijoje.

1.3. Žemės ūkio vystymasis dviem pagreičiais

Šiuo metu žemės ūkio transformacija pokolektyvinėje erdvėje yra baigta, tačiau nepasiekta visų norėtų tikslų. Vidurio ir Rytų Europos žemės ūkio gamybos produktyvumas ir konkurencingumas išlieka žemesnis lyginant su Vakarų Europos žemės ūkio modernizacijos lygiu. 2007 metais ES naujosios narės pagamino tik 17 procentų visos ES-27 žemės ūkio produkcijos, nors jose dirbo 52 procentai sąlyginių žemės ūkio darbuotojų. Tai rodo dar žemą Vidurio ir Rytų Europos žemės ūkio produktyvumą. Tačiau po dvidešimties reformų metų Vidurio ir Rytų Europoje susikūrė didelė teritorinė įvairovė tiek agrarinių struktūrų, tiek bendrai žemės ūkio reikšmės regiono ekonomikoje atžvilgiu. Galima išskirti du žemės ūkio tipus Vidurio ir Rytų Europoje.

Pirmas žemės ūkio tipas apima teritorijas, kuriose dominuoja stambūs ūkiai, dirbantys 100 ir daugiau hektarų žemės, kuriose užimtumas žemės ūkyje mažėjo, o darbo produktyvumas augo per paskutinius du dešimtmečius. Toks žemės ūkis vyrauja Čekijoje, Estijoje ir iš dalies Slovakijoje bei Vengrijoje, šalyse, kur dėl darbo produktyvumo didėjimo išaugo bedarbystė kaime.

Antrasis žemės ūkio tipas yra regionuose, kur vyrauja mažai koncentruotos agrarinės struktūros (dažniausiai vidutiniai bei smulkūs šeimyniniai ūkiai) ir yra išlikęs santykinai didelis užimtumas žemės ūkio sektoriuje. Toks žemės ūkis, susiformavęs po 1990 m. Lietuvoje ir Rumunijoje ar išlikęs per visą sovietinį laikotarpį Lenkijoje, nėra vienalytis nei pagal gamybos logiką, nei pagal ateities perspektyvas. Greta prekinų šeimyninių ūkių, kurie per santykinai trumpą laiko tarpą jau padarė didelę ekonominę pažangą ir turi daug galimybių išlikti ir vystytis, egzistuoja didelis skaičius pusiau natūrinių ir natūrinių ūkių, kurie vaidina didelį socialinį vaidmenį suteikdami galimybę išgyventi labiausiai nuskurdusioms dėl dekoloktyvizacijos kaimo šeimoms. Apskritai, didelis užimtumas žemės ūkyje yra vertinamas kaip viena iš pagrindinių kliūčių žemės ūkio modernizacijai. Lenkijoje dar pusė kaimo gyventojų dirba žemės ūkyje; užimtų žemės ūkyje dalis skiriasi nuo 20 procentų Silezijoje iki daugiau nei 60 procentų Palenkėje. Skirtingai nei Vakarų Europoje, kur tokio tipo ūkiai išnyko jau prieš 40 metų, Vidurio ir Rytų Europoje jie „išgyvena“ kaimo ekonominės ir socialinės krizės dėka (Maurel, 2005).

2. Tarp žemės ūkio ir kaimo krizės: kokios naujos kaimo vystymosi alternatyvos?

2.1. Sociodemografinės kaimo problemos

Ekonominiai ir socialiniai pertvarkymai sukėlė žymų Vidurio ir Rytų Europos kaimo gyventojų pragyvenimo lygio nuosmukį. Sovietiniais metais kolektyvinis žemės ūkio modelis garantavo darbą ir santykinai aukštą pragyvenimo lygį žemdirbiams. Iki dekoloktyvizacijos kaimo gyventojų pajamos prilygo miesto darbuotojų pajamoms. Žlugus planinei ekonomikos sistemai kaimo gyventojai greičiau ir skaudžiau patyrė neigiamas pereinamojo laikotarpio išdavas, pasireiškusias dideliu pragyvenimo lygio kritimu, bedarbyste ir socialine diferenciacija. Jau pirmaisiais metais po privatizacijos dėl gamybos apimčių sumažėjimo, būtinybės optimizuoti gamybą ir sumažinti savikainą daugelis žemės ūkio įmonių sumažino darbuotojų skaičių. Bedarbystė pirmiausia palietė socialiai jautriausias visuomenės grupes: vyresnio amžiaus darbuotojus, moteris, tautines mažumas (pvz., čigonus Vengrijoje ir Slovakijoje). Tačiau didžiausia darbo praradimo banga kaime buvo susijusi su masiniais žemės ūkio įmonių bankrotais. Didelė dalis įmonių nebuvo restruktūrizuotos į kitas ūkininkavimo formas, bet galutinai nutraukė savo funkcionavimą be pagrindinio pragyvenimo šaltinio palikdamos didelę dalį kaimo gyventojų. Šiuo metu, nors žemės ūkis išlieka pagrindine ekonomine veikla Vidurio ir Rytų Europos kaimiškose teritorijose, jo reikšmė kalbant apie kaimo gyventojų užimtumą ir pajamas nuolat mažėja.

Pramonės įmonių restruktūralizacija taip pat prisidėjo prie bedarbystės kaime. Sovietiniais metais, siekiant užtikrinti pilną gyventojų užimtumą, kaimiškose vietovėse buvo kuriamos smulkios įmonės (stambių įmonių filialai). Taip pat dalis žemės ūkio įmonių vykdė ir pagalbines, ne žemės ūkio veiklą, įdarbindamos dalį savo teritorijos gyventojų. Pavyzdžiui, smulkios pramonės įmonės, priklausančios žemės ūkio kooperatyvams, buvo ypač paplitusios buvusioje Čekoslovakijoje (Šiaurės Bohemijos žemumose), Silezijoje Lenkijoje ir Panonijos žemumoje Vengrijoje. Atsivėrus rinkoms ir atsiradus tarptautinei konkurencijai, siekiant koncentruoti gamybą pagrindiniuose centruose miestuose, buvo masiškai uždarnos mažos įmonės. Bedarbių gretas papildė ir kaimo gyventojai, dirbę kaimyninių miestų įmonėse, tačiau gyvenę kaimiškose priemiestinėse vietovėse. Tokių bedarbių skaičius yra ypač didelis Vengrijoje ir Rytų Rumunijoje (Kovach, 2001). Taip pat buvo likviduota didelė dalis įmonių, aptarnavusių žemės ūkio sektorių ir suteikusios darbo nemažai daliai vietinių gyventojų (pvz., melioracijos, statybos įmonės).

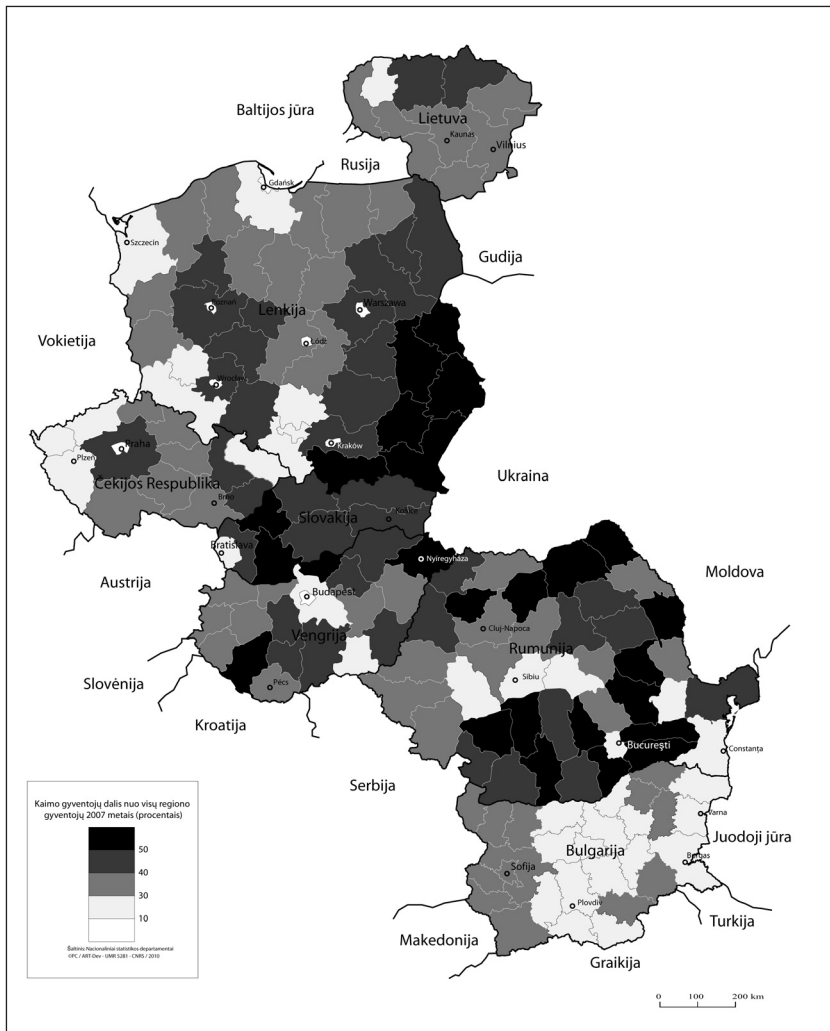
Sovietiniais metais žemės ūkio įmonės taip pat organizuodavo kaimo žmonių socialinį ir kultūrinį gyvenimą. Vykstant privatizacijai žemės ūkio įmonės praranda dalį socialinių ir kultūrinių objektų, kurie buvo perduodami savivaldybėms. Dėl savivaldybių finansinių sunkumų vertingiausias sociokultūrinius objektus buvo leista privatizuoti vėliau pakeičiant jų paskirtį. Nuo 1989 m. labai sumažėjo kultūros, švietimo, buitinio gyventojų aptarnavimo objektų ir jų darbuotojų skaičius dėl privatizacijos, savivaldybių lėšų stokos bei smarkiai sumažėjusių kaimo žmonių pajamų. Kadangi daugiausia privatizuota buitinio aptarnavimo objektų, didelė dalis kaimiškų teritorijų liko be buitinio aptarnavimo paslaugų, pirčių ir valgyklų (Mačiulytė, 2004). Tačiau nuo 10 dešimtmečio Vidurio ir Rytų Europos kaime pradeda formuotis tokia pat paslaugų geografija kaip ir Vakarų Europoje, kuriai būdinga paslaugų koncentracija miestuose kaimiškų vietovių sąskaita. Kaip ir Vakarų Europos kaime, palaipsniui uždarnos mokyklos, prekybos įstaigos bei kiti paslaugų infrastruktūros objektai kaimiškose vietovėse.

Europos Sąjungos kontekste naujųjų narių kaimiškos teritorijos išsiskiria dideliu gyventojų skaičiumi, kurį lėmė didelis kaimo gyventojų skaičius tarpukaryje (75 procentai gyventojų gyveno kaime) bei sovietiniais metais vykdyta kaimo politika, kuria buvo siekiama stabdyti gyventojų migraciją iš kaimo į miestą. Priklausomai nuo šalies, kaimo gyventojai sudaro nuo vieno trečdaliao iki dviejų penktadalių visų gyventojų. Nors Vidurio ir Rytų Europos kaimas dar yra stipriai apgyvendintas, du paskutinius dešimtmečius jis patiria demografinių nuosmukį. Apskritai, visoje Vidurio ir Rytų Europos kaimiškoje erdvėje kaimo gyventojų skaičius mažėja, nežiūrint periurbanizacijos proceso. Per paskutinius du dešimtmečius kaimas prarado trečdalį savo gyventojų. Mažos pajamos, bedarbystė skatino kaimo gyventojų migraciją į miestus arba į užsienį. Emigracijos procesas ypač stipriai reiškėsi Lenkijoje, Vengrijoje ir Rumunijoje. Lietuvoje 10 dešimtmetyje beveik visos kaimiškos teritorijos turėjo teigiamą migracijos saldo ir gyventojų skaičius mažėjo lėtai. Sugrįžimą į kaimą skatino sunki ekonominė situacija mieste ir periurbanizacijos procesas. Tačiau nuo 2005 m. migracijos saldo tampa neigiamas ir emigracija iš kaimo ypač sustiprėjo po 2009 m. ekonominės krizės.

Gyventojų skaičiaus mažėjimą lemia ir neigiama natūrali kaita. Išskyrus tik pavienius regionus, kur didžiąją gyventojų dalį sudaro čigonų tautinė mažuma, išsiskirianti dideliu gimstamumu, Vidurio ir Rytų Europos kaimiškos teritorijos pasižymi vienu iš mažiausių gimstamumu Europos Sąjungoje. Mažą gimstamumą lemia prasta socioekonominė kaimo situacija bei nepalanki amžiaus struktūra (didelę dalį sudaro senyvo amžiaus gyventojai). Senyvo amžiaus gyventojų dalis tarp kaimo gyventojų ir toliau didėja dėl jaunų gyventojų migracijos į miestus arba į užsienį.

Nežiūrint bendrai neigiamos demografinės situacijos Vidurio ir Rytų Europos kaime, galima išskirti keletą regionų, turinčių pozityvių demografinių tendencijų. Tai teritorijos, kuriose sėkmingai vyko ekonomikos restruktūralizacija, buvo išsaugotos arba sukurtos naujos darbo vietos. Turistinį potencialą turinčiose teritorijose (pvz. Čekijos Šumava, Balatono ežero arba Juodosios jūros regionai), o taip pat regionuose, besiribojančiuose su se-

nosiomis ES narėmis (pietvakariniai Slovakijos bei vakariniai Vengrijos pasienio su Austrija regionai, vakariniai Čekijos regionai), kuriamos naujos darbo vietos tiesioginių užsienio investicijų paslaugų sektoriuje arba smulkiuose ir vidutinėse pramonės įmonėse, kurios pritraukia naujus, jaunus gyventojus, gerinančius vietos demografinę situaciją, dėka.

2 pav. Kaimo gyventojai Vidurio ir Rytų Europoje
Fig. 2. Rural population of Central and Eastern Europe

2.2. Ar einama prie kaimiškų teritorijų daugiafunkcionalumo?

Įstojimas į ES iš esmės pakeitė kaimo politiką naujosiose šalyse narėse. Nuo šiol kaimas turi atlikti ne tik žemės ūkio gamybinę funkciją, bet ir socialinę, aplinkosauginę, gyvenamąją bei rekreacinę funkcijas. Kaimo plėtra link daugiafunkcionalumo nevyksta vienodu greičiu ir vienodomis formomis visoje Vidurio ir Rytų Europos kaimiškoje erdvėje. Gilėja skirtumai tarp ekonomiškai aktyvių teritorijų, teikiančių vis didesnę naujų veiklų spektrą bei pritraukiančių naujų gyventojų, ir teritorijų, patiriančių stagnaciją ir nuosmukį (Chevalier, 2009).

Kaip ir Vakarų Europoje, metropolizacijos ir periurbanizacijos procesai turbūt labiausiai keičia kaimiškų teritorijų funkcijas. Dieninė darbo migracija kaimas-miestas vyko ir sovietiniame laikotarpyje (pvz. pramoniniuose Rumunijos, Vengrijos, Pietų Lenkijos regio-

nuose), tačiau šis procesas ypač suaktyvėjo paskutiniaisiais dešimtmečiais. Nors šis naujas kaimiškos erdvės naudojimas „gyvenimui“ plinta labai sparčiai, jis dar apima tik priemiestines kaimiškas vietas, esančias prie didelių ir ekonomiškai dinamiškų centrų bei turinčias gerą kelių susisiekimą su pastaraisiais. „Gyvenamosios“ funkcijos įsitvirtinimą stabdo dar silpnai išvystyta socialinė, kultūrinė bei ekonominė infrastruktūra. Naujai įkurtos įmonės priemiestinėse kaimiškose vietovėse nedaro didelio poveikio vietos ekonomikai, nes jos priklauso nuo nacionalinių ar tarptautinių kompanijų strategijos bei nuo visos aglomeracijos darbo ir vartotojų rinkos. Periurbanizacijos procesas ir paslaugų sektoriaus plėtra aktyviai vyksta Čekijoje, Vengrijoje, aplink Baltijos šalių sostines. Rumunijoje ir Bulgarijoje šį procesą stabdo prasta kelių infrastruktūra bei žemas pragyvenimo lygis (Rey V., 1996).

Žemės ūkio gamybinė funkcija ir toliau išlieka pagrindinė Vidurio ir Rytų Europos kaimiškose teritorijose. Tačiau nuo 1989 m. vyksta žemės ūkio teritorinė koncentracija ir gamybos specializacija atsižvelgiant į socialines ir gamtines vietovės sąlygas bei rinkos poreikius. Derlingiausiose lygumose (Bohemijos, Panonijos, Vidurio Lietuvos) formuojasi stambių ūkių grūdinių kultūrų sistema; vynuogininkystė ir sodininkystė koncentruojasi teritorijose, turinčiose palankias toms kultūroms gamtines sąlygas ir tradicijas (Rytų Rumunijoje ir Pietų Vengrijoje, Pietų Moravijoje Čekijoje). Vidutinių kalnų ir aukštumų regionuose žemės ūkio vaidmuo mažėja.

Pramonė, kuri Vidurio ir Rytų Europos kaime, išskyrus Baltijos šalis, buvo išvystyta jau nuo sovietinių metų, ir toliau suteikia darbą dar gausiai ir santykinai pigiai darbo jėgai. Priklausomai nuo pramonės tradicijų senumo, gamybos specializacijos, geografinės padėties, ši gamybinė kaimiškos teritorijos funkcija turi įvairių variantų. Lyginant su kitomis Vidurio ir Rytų Europos valstybėmis Čekija turi daug pranašumų plėtojant pramonę kaimiškose vietovėse geografinio artumo Vakarų Europos valstybėms dėka ir dėl tankaus bei reguliaraus mažų miestelių, turinčių senas pramonės tradicijas, tinklo. Čekijos kaimo smulkios ir vidutinės įmonės sugebėjo pritraukti gausias stambių užsienio kompanijų investicijas ir reorganizuoti gamybą. Šiuo metu mažos Vakarų Bohemijos kaimo įmonės dirba tarptautinėms aukštųjų technologijų kompanijoms (Daewoo, Motorola, Siemens, Philips, Mitsubishi). Buvo sukurta šimtai naujų darbo vietų kaimo gyventojams, kai vokiečių kompanija Volkswagen nupirko Škodos įmonę ir 1996 m. Mlada Boleslavo miestelyje atidarė naują gamyklą, kai 2005 m. Vidurio Bohemijos Kolino miestelyje buvo atidaryta PSA-Toyota detalių surinkimo įmonė (Chevalier, 2009).

Kituose regionuose užsienio kapitalo įmonių delokalizacija į Vidurio ir Rytų Europos kaimą stipriai pakeitė vietinės pramonės struktūrą. Nors užsienio investicijų dėka įmonės buvo modernizuotos, nuo šiol jos priklauso nuo stambių kompanijų strategijos ir priverstos konkuruoti tarptautinėje rinkoje, kur joms vis sunkiau atsilaikyti. Pastaraisiais metais dalis įmonių buvo priverstos užsidaryti; pvz., centriniuose Rumunijos regionuose, Silezijoje po spartaus pramonės vystymosi 10 dešimtmetyje didelių užsienio investicijų dėka, šiuo metu darbo vietų skaičius kaimo pramonės įmonėse sumažėjo daugiau kaip trečdaliu. Šiuo metu užsienio investuotojams Vidurio ir Rytų Europos kaimas tampa vis mažiau patrauklus dėl išaugusio pragyvenimo lygio ir pigios darbo jėgos Pietryčių Azijoje.

Per pastaruosius dešimtmečius kai kurios kaimiškos vietovės sugebėjo panaudoti savo teritorijos potencialą, sukurdamos naują savo vietovės ekonominę specializaciją. Miesto gyventojų pajamų augimas skatino rekreacinės funkcijos plėtrą Baltijos ir Juodosios jūros pakrantėje, Slovakijos Tatrų kalnuose esančiose kaimiškose vietovėse. Jei poilsio ir paslaugų infrastruktūros plėtra lėmė iš pradžių „išorinis“ kapitalas, nuo šiol vietinė bendruomenė vis labiau dalyvauja vietovės vystymo projektuose.

Nors nuo Vakarų Europos vis dar stipriai atsiliekiama, vietinės kaimo bendruomenės vis labiau ieško naujų būdų diversifikuoti savo teritorijos funkcijas naudojant vietinį potencialą. Žemės ūkio veiklai nepalankiose kalnų teritorijose vietinės bendruomenės pradeda vystyti naujas ekonomines veiklas (energijos gamyba, tiesioginis produktų pardavimas miesto gyventojams) ir ypač agroturizmą. Funkcijų diversifikacija taip pat vyksta siekiant

išsaugoti amatus ir plėsti šią veiklą. Apskritai, teritorinėje plėtroje ypač stiprėja aplinkosauginė dimensija. Nuo šiol kaimo erdvė yra suvokiama kaip kraštovaizdžio, tradicijų saugotoja. Vietinės bendruomenės identifikuoja ir siekia panaudoti savo teritorijos vietinius ekonominius, kultūrinius, socialinius bei aplinkos resursus teritorijos plėtrai (vietinių muziejų ir turistinių pažintinių trasų kūrimas, vietinių etnografinių švenčių organizavimas, kulinarinio paveldo naudojimas maitinimo įstaigose ir t.t.). Tokia teritorijos plėtros strategija skatina ir vietos verslininkus „atrasti“ vietinius resursus ir juos įtraukti į savo verslo planus bei netiesiogiai didina teritorijos patrauklumą naujiems gyventojams ir įmonėms įsikurti. Tačiau vietinių bendruomenių projektų įgyvendinimas dažnai stringa dėl finansinių resursų, reikalingų infrastruktūros atnaujinimui bei plėtrai, stokos (Von Hirschhausen B., Lacquement G., 2008).

Nuo 2004 m. kaimiškų vietovių plėtros strategiją, kuri remiasi aktyviu vietos bendruomenės dalyvavimu ir vietos resursų naudojimu, remia ES Leader programa. Vietos savivaldos įteisinimas lokaliniame lygmenyje (išskyrus Lietuvą, kur seniūnijos neturi savivaldos teisių) suteikė vietos bendruomenei daugiau galimybių įgyvendinti vietos projektus ir aktyviai dalyvauti Leader programoje.

Išvados

1. Nors per pirmąjį dekokolektyvizacijos dešimtmetį Vidurio ir Rytų Europos žemės ūkis patyrė didelį gamybos nuosmukį, užimtų žemės ūkyje gyventojų dalis lieka didelė lyginant su Vakarų Europa. Jei Lenkijoje, Lietuvoje ir Rumunijoje, kur dominuoja smulkūs ūkiai, didelė gyventojų dalis pragyvena žemės ūkio dėka, Čekijoje ir Slovakijoje dirbančiųjų žemės ūkyje dalis nuo visų dirbančiųjų šalies gyventojų mažėja ir jų skaičius yra artimas Vakarų Europos (ES-15) vidurkiui.

2. Šeimyniniai ūkiai, kurie yra Vakarų Europos žemės ūkio pagrindas, netapo vyraujanti gamybos forma Vidurio ir Rytų Europoje. Vidurio ir Rytų Europos kaimiškoje erdvėje susiformavo agrarinis dualizmas. Lenkijoje, Rumunijoje ir Lietuvoje didelė dalis žemės ūkio naudmenų yra dirbama smulkių šeimyninių ūkių, o Čekijoje ir Slovakijoje išliko stambios žemės ūkio įmonės.

3. Vidurio ir Rytų Europoje žemės ūkio produktyvumas išlieka žemesnis lyginant su Vakarų Europa. Išimtis yra Čekija ir iš dalies Slovakija bei Vengrija, kur dirbančiųjų žemės ūkyje skaičius mažėjo, produktyvumas nuolatos augo ir šiuo metu atitinka ES vidurkį.

4. Žlugus planinei ekonomikai Vidurio ir Rytų Europos kaimo gyventojai patiria neigiamas dekokolektyvizacijos pasekmes, pasireiškusias dideliu pragyvenimo lygio nuosmukiu, bedarbyste ir sociokultūrinės infrastruktūros degradacija.

5. Vidurio ir Rytų Europos kaimas, kur gyvena dar didelė gyventojų dalis, patiria demografinį nuosmukį. Didžiojoje teritorijos dalyje mažėja gyventojų skaičius dėl migracijos ir neigiamo natūralaus saldo. Teigiama demografinė situacija yra tik pavienėse „salose“, tai yra turistinį potencialą turinčiose teritorijose ir pasienio su senosiomis ES narėmis regionuose, kur kuriasi naujos darbo vietos, pritraukiančios naujus jaunos gyventojus.

6. ES bendroji žemės ūkio ir kaimo politika skatina kaimo plėtros daugiafunkcionalumą ir ekonominės veiklos diversifikaciją. Kaip ir Vakarų Europoje, periurbanizacijos procesas keičia kaimiškų vietovių funkcijas. Tačiau priemiestinėse kaimiškose vietovėse kuriamos naujos paslaugų ir pramonės įmonės dar nedaro didelio poveikio vietos ekonomikai ir vietos gyventojams, nes jos priklauso nuo visos aglomeracijos (o dažnai ir nuo tarptautinės) darbo ir vartotojų rinkos.

7. Žemės ūkio gamybinė funkcija išlieka pagrindinė didžiojoje Vidurio ir Rytų Europos kaimiškos teritorijos dalyje. Tačiau vyksta regioninė žemės ūkio specializacija priklausomai nuo gamtinių, ekonominių ir socialinių vietos sąlygų.

8. Pramonės įmonės, paveldėtos iš kolektyvinio laikotarpio, ir toliau suteikia darbą dar gausiai ir santykinai pigiai darbo jėgai kaime. Naujų pramonės įmonių kūrimas Čeki-

ja užima lyderio poziciją senų pramonės tradicijų, tankaus ir reguliaraus mažų miestelių tinklo ir geros geografinės padėties Vakarų Europos valstybių atžvilgiu dėka. Pastaraisiais metais dekoloktyvizacijos proceso metu Vidurio ir Rytų Europos kaime įkurtos įmonės susiduria su didele tarptautine konkurencija, kur joms vis sunkiau atsilaikyti.

9. Vietiniai subjektai (nevyriausybinės organizacijos, savivaldybės, verslininkai) vaidina vis didesnę vaidmenį plėtojant vietovės daugiavertumą panaudojant vietinius resursus. Tačiau vietinių bendruomenių didesnių projektų įgyvendinimas stringa dėl finansinių resursų stokos.

10. Vidurio ir Rytų Europos kaimo transformacija yra daugialypė ir teritoriškai mozaikiška. Greta regionų, ir toliau pergyvenančių agrarinę socioekonominę krizę, išsiskiria dinamiškos, santykinai klestinčios kaimiškos teritorijos, kurios savo geografinės padėties bei vietinio potencialo panaudojimo dėka progresyviai artėja prie Vakarų Europos daugiavertinio kaimo modelio.

Literatūra

Bazin G. 2007. Politique agricole à l'Est ; Premiers résultats. Le courrier des pays de l'Est Nr. 1063, p. 4-11.

Chevalier P. 2009. Mutation et diversification des bases économiques dans les campagnes tchèques. L'information géographique Nr. 3, p. 6-22.

Halamska M. (ed.) 2008. L'agriculture française et l'agriculture polonaise dans l'Europe de 2007 : expériences partagées et intérêts communs ? Prancūzų-lenkų mokslinės konferencijos pranešimai, Varšuva-Paryžius : Iwir Pan, 230 p.

Kovach T. 2001, Rural Development in Hungary. Centre for Regional Studies, Discussion Paper Nr. 34, 43 p.

Lacquement G. 1996. La décollectivisation dans les nouveaux Länder allemands : acteurs et territoires face au changement de modèle agricole. Paryžius: L'Harmattan, 256 p.

Mačiulytė J. 2001. Les mutations agraires dans l'espace lituanien, Montpellier: Université Paul Valéry, 185 p.

Mačiulytė J. 2004. La recomposition de l'espace rural lituanien dans la perspective de l'intégration européenne. Annales de Géographie Nr. 636, p. 188-210.

Maurel M. C. 1994. La transition post-collectiviste. Mutations agraires en Europe centrale, Paryžius: L'Harmattan, 366 p.

Maurel M.C. 2005. Les territoires ruraux centre-européens face aux enjeux de l'intégration. Bulletin de l'Association des Géographes français Nr. 2-2005, p.131-139.

Maurel M. C., Lacquement G. (ed.) 2007. Agriculture et ruralité en Europe centrale, Paris: Aux lieux d'être, 195 p.

Rey V. 1996. Les nouvelles campagnes de l'Europe de l'Entre Deux, in Agricultures et campagnes dans le monde (ed. Bonnamour J.), Paryžius: SEDES, p. 163-192.

Von Hirschhausen B., Lacquement G. (ed.) 2008. De la décollectivisation au développement local en Europe centrale et orientale : les effets d'un changement de paradigme, in Revue d'Etudes comparatives Est-Ouest, vol. 39, n° 4., 232 p.

FAO. Prieiga per internetą: <http://www.fao.org/corp/statistics/fr> [žiūrėta 2011-11-15].

Eurostat. Prieiga per internetą: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics> [žiūrėta 2011-11-20].

Pascal Chevalier

*University Paul Valéry, Laboratory ART-Dev-UMR 5281, Route de Mende, 34199 Montpellier Cedex5
e-mail :pascal.chevalier@univ-montp3.fr*

Jurgita Mačiulytė, Regina Prapiestienė

*Vilnius University, Faculty of Natural Sciences, M.K.Čiurlionio 21/27, LT-03101 Vilnius
e-mail :jurgitamaciulyte@hotmail.com, regina.prapiestiene@gf.vu.lt*

THE CAMPAIGN TO CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE EU CONTEXT

Summary

The key issue in the analysis of change in the economic fabric of the Central and Eastern Europe since the early 1990s is the various trajectories that have developed. The major political break in 1989 and accession to the European Union in 2004 or 2006 obliged Central and Eastern Europe rural society to design a wide variety of responses to the new requirements imposed by the market economy and European directives. These radical social and cultural changes, partly legitimated by national or European policies, have altered not only land use in Central and Eastern Europe areas, increasingly residential according to region, but also the way society regards these rural areas. The current restructuring of the Central and Eastern Europe countryside comprises many facets involving both population and productive activities. The gradual shrinking within the country as a whole of a monofunctional rural world is certainly the main consequence of change in rural areas. Similarly, new demands and requirements from society in the last ten years encourage the development of new activities involving multifunctionality in rural areas considered as a key component of each region.

New economic configurations have emerged at various levels:

- Nationally, where the country's major strategies are decided, whether in public policy on economic and social development or integrating European directives and programmes into national projects;
- Regionally and locally, where clear direction is given to economic bases, according to the adaptability of each area's social, economic, agrarian or cultural structures to the changes required by the market, political choices and its own territorial potential.

The diversification of rural economic bases does not occur in the same way in all areas. While some rural areas are largely devoted to residential use and tourism, others retain functions of farm or industrial activity that continue to dominate. How are such divergences of trajectory to be explained? At all events, it seems to be each area's environmental and human potential, relative location (proximity effects) and the adaptability of its social, economic, agrarian or cultural structures to change that clearly decide its territorial functions, along with its past economic and social record.

This article analyses the dynamics and socio-economic position of the economic bases of four Central and Eastern Europe areas. How are they manifested spatially and what forms do they take according to the nature of local structures? Will these developments ultimately accentuate the divergences in rural trajectories as regions become more distinct, or will there rather be a relative convergence in these trajectories and a levelling-out of economic behaviours?